

تقسیم‌نامه علوم قرآن

ابراهیم اقبال

استادیار دانشگاه تهران، ایران.

منصور پهلوان

استاد دانشگاه تهران، ایران.

چکیده

علوم قرآن، عنوان آثار اختصاصی بسیار و مجموعه‌های علوم قرآن و بخش‌هایی از مجموعه‌های حدیثی و تفسیری است. علوم و مباحث یادشده در این آثار، مختلف و متنوع است و گاهی از دهها نوع، گذر می‌کند و چند جلد تألیف را به خود اختصاص می‌دهد، این آثار متعدد و این علوم متنوع را از آغاز تاکنون می‌توان، زیر دوازده عنوان قرار داد. این نوشتار بر آن است که علوم یادشده در مجموعه‌های علوم قرآن را در جدول تقسیم دوازده‌گانه، قرار دهد و این قابلیت را در همه آن آثار، فراگیر سازد. گذشته از این، آشنایی گذرا با فهرست علوم قرآن را در مجموعه‌های آن علوم، فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: علوم قرآن، مجموعه‌های علوم قرآن، تک نگاشته‌ها، تقسیم ده‌گانه.

مقدمه

علوم قرآن از آغاز تاکنون در قالب آثار اختصاصی، بخش‌هایی از مجموعه‌های حدیثی و تفسیری و مجموعه‌های علوم قرآن، بروز یافته است. عنوان این آثار و انواع علوم در این مجموعه‌ها، متعدد و متنوع است. آثار اختصاصی در هزاران تألیف، ظهور یافته و علوم مجموعه‌ها گاهی در چند جلد به حدود یکصد نوع رسیده است، مباحث و موضوعات این آثار و علوم را می‌توان تعریف و محدود کرد و تحت چند عنوان قرار داد. این نوشتار در راستای محدود ساختن این علوم و قراردادن همه آنها در یک تقسیم چندگانه است.

هر چند در تقسیم و دسته‌بندی علوم، روش‌های گوناگونی می‌توان در پیش گرفت، در تقسیم علوم قرآن، به دلیل تنوع علوم و مجموعه‌ها، از روش احصائی (بررسی و شمارش علوم موجود در آثار) استفاده می‌شود.

فرضیه تحقیق

آثار اختصاصی علوم قرآن و انواع یادشده در مجموعه‌های آن را از آغاز تاکنون، می‌توان در دوازده عنوان قرار داد و همه آنها را در یک تقسیم دوازده‌گانه لحاظ کرد، در صورتی که این تقسیم در مجموعه‌های مفصل چندجلدی و چندنوعی علوم قرآن ممکن باشد، شامل تک نگاری‌ها و آثار اختصاصی نیز خواهد بود.

با بررسی مجموعه‌های علوم قرآن روشن می‌شود که انواع آن علوم، در آغاز محدود است، در سده‌های هشتم تا دهم (ق) از روندی فزاینده برخوردار می‌شود و به اوج می‌رسد و از آن پس سیری کاهنده در پیش می‌گیرد و در عصر حاضر محدود و متغیر می‌گردد؛ هر چند تعداد تألیفات چه در آثار اختصاصی و چه در مجموعه‌ها سیر صعودی و روند فزاینده‌ای دارد.

علوم قرآن و عناوین دوازده‌گانه آن

"علوم قرآن" در اصطلاح: «مباحثی است که به قرآن کریم از ناحیه نزول، ترتیب، جمع، کنایت، قرائت، تفسیر، اعجاز، ناسخ و منسوخ و دفع شبهه از آن و همانند اینها وابسته است.» (زرقانی، ۱۴۰۸: ۲۷/۱) بنا به تعریفی دیگر: «مراد از علوم قرآن، دانش‌هایی است که مباحث مربوط به قرآن مانند شناخت اسباب نزول، جمع و ترتیب قرآن، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و... را در بر دارد. گاهی این علم، اصول تفسیر نام گرفته است زیرا مباحثی را شامل است که مفسر در تفسیر قرآن، به ناچار باید آنها را بداند.» (قطان، ۱۴۰۳: ۱۵-۱۶) و «علوم قرآن، دانش‌هایی در حوزه و با موضوع قرآن مجید است که ابزار شناخت و بیان درست آن را فراهم می‌آورد، خواه آن دانش‌ها، شناخت از کل قرآن باشد مانند وحی، اعجاز و حدوث و قدم و خواه از بخش‌ها و جزئیات آن، و این شناخت (جزئی) خواه بیشتر ناظر به الفاظ باشد به سان قراءات، تجوید و رسم الخط و خواه ناظر به معانی الفاظ باشد به سان واژه‌شناسی قرآن، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، تنزیل و تأویل، ظاهر و باطن و خواه به ارتباط اجزاء و کلمات آن مرتبط باشد مثل اعراب قرآن، اسلوب‌های بلاغی و گفتاری و خواه بخش‌های بزرگ‌تر مورد نظر باشد مثل شماره و ترتیب آیات و سور، تناسب آنها، فضائل قرآن و سوره‌ها و آیه‌های آن و اسباب نزول. با داشتن این دانش‌ها، گذشته از ادا کردن درست، امکان شناخت صحیح از مراد خداوند در قرآن مجید و یا تفسیر آن فراهم می‌آید.» (اقبال، ۱۳۸۵: ۲۳-۲۴)

بیشتر این علوم، ریشه در قرآن شریف دارد و این کتاب گرانقدر مستقیم یا غیرمستقیم، سبب پیدایش آنها بوده است.

این دانش‌ها، در آغاز به صورت نقل و روایت، در قالب آثار و تألیفات اختصاصی بروز کرد و پس از آن به مجموعه‌های حدیثی و تفسیری راه یافت و سپس مجموعه‌های علوم قرآن را سامان داد. هر چند، بروز در آثار تخصصی و ورود به کتب تفسیری و ظهور در مجموعه‌های علوم قرآن، هر یک جداگانه ادامه یافته و در عصر حاضر از نمود نمایان‌تری برخوردار است.

آثار اختصاصی و تک‌نگاشته‌های علوم قرآن و نیز مجموعه‌ها و چند نگاشته‌های آن، در عنوان، شیوه، موضوع و شمار دانش‌ها، تفاوت‌ها و خصوصیت‌هایی دارد. با این وجود، بیشتر تک‌نگاشته‌ها و علوم مطرح در چندنگاشته‌های موجود را می‌توان تحت این دوازده عنوان قرار داد. (البته برخی از آن انواع، خود دارای عناوینی محدودتر است):

۱. نزول قرآن (آغاز نزول، کیفیت، مکان نزول یا مکی و مدنی و اسباب نزول).
۲. قراءات (قراءات، تجوید و وقف و ابتداء).
۳. کتابت و تقسیمات قرآن (رسم‌الخط، اختلاف مصاحف، تقسیمات قرآن مانند العدد و اجزاء القرآن، فواتح سور، فواصل آیات، تناسط آیات و سور، هر چند، چهار قسمت آخر با اعجاز قرآن نیز تا اندازه‌ای مرتبط است).
۴. اعراب قرآن.
۵. فضائل قرآن.
۶. واژه‌شناسی قرآن (غریب‌القرآن، معانی‌القرآن، مفردات، وجوه و نظائر، لغات قرآن، مبهمات و فرهنگ‌های قرآنی).
۷. محکم و متشابه (متشابه لفظی و معنوی).
۸. ناسخ و منسوخ.
۹. اعجاز قرآن.
۱۰. بلاغت قرآن.
۱۱. تحریف‌ناپذیری قرآن.
۱۲. مقدمات تفسیر و برخی علوم مرتبط با آن (شروط و آداب تفسیر، ترجمه قرآن، احکام قرآن و قصص آن) و نوادر.

مجموعه‌های علوم قرآن و تطبیق چند مورد در تقسیم دوازده‌گانه

مجموعه های علوم قرآن آثاری هستند که چند علم از علوم قرآن را مورد بحث و بررسی قرار می دهد. برخی از این تالیفات، تنها به همین مباحث اختصاص دارد مانند بیشتر کتاب های ادامه همین نوشتار و برخی دیگر در قسمتی از آنها به این علوم پرداخته می شود همانند مجموعه های حدیثی مثل: "الکافی"، کلینی، "کتاب فضل القرآن" و نیز مانند مجمع البیان لعلوم القرآن، طبرسی و البرهان فی تفسیر القرآن، بحرانی و... .

در مورد اقدامات علمای شیعه در خصوص علوم قرآن توجه به این نکته ضروری است که ایشان پیشگامان تالیف در بیشتر آن علوم هستند. (رک حجتی و اقبال، مقاله پیشگامان نگارش در علوم قرآن) و به تالیف آثار اختصاصی ادامه می دهند ولی به این مباحث (در کنار هم) در مقدمات تفاسیر می پردازند؛ هر چند در عصر حاضر، تلاشی ستودنی در ارائه آثار اختصاصی و مجموعه های علوم قرآن و نیز کتاب های تاریخ قرآن به عمل می آورند.

اینک چند مجموعه علوم قرآن که برخی دهها عنوان از آن علوم را در خود دارد مورد بررسی قرار می گیرد و تقسیم دوازده گانه فوق با آنها تطبیق می شود. قابل ذکر است اعداد قبل از هر یک از علوم در مجموعه های ۴ - ۱۲ نشانگر ترتیب آن علم در کتاب است (و جهت اطلاع بیشتر پیرامون مجموعه های علوم قرآن و نیز تاریخ قرآن و همچنین آثار علوم اختصاصی شامل وضعیت کنونی، محتوی و مولفان آنها به فرهنگ نامه علوم قرآن، تالیف اقبال مراجعه کنید).

۱. در نخستین اقدام علوم قرآن و تقسیمات آن که توسط پیشگام علوم قرآن، "ومن عنده علم الكتاب" یعنی حضرت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) به عمل آمده و آن حضرت (علیه السلام) علوم و آیات قرآن را به شصت نوع تقسیم فرموده و برای هر یک، از آیات قرآن، نمونه ای ذکر فرموده است و حدود نیمی از آن انواع، در علوم قرآن اصطلاحی است، می توان آنها را در انواع دوازده گانه، قرار داد: امر، زجر، ترغیب، ترهیب، جدل، مثل، خاص و عام، مقدم و مؤخر، منقطع و معطوف و منقطع غیرمعطوف در نوع دهم (بلاغت قرآن)؛ تنزیل و تأویل و قصص در نوع دوازدهم (علوم مرتبط با تفسیر)؛ محکم و متشابه در نوع هفتم؛ ناسخ و منسوخ در نوع هشتم و برخی آیات با لفظ مختلف و معنای مشترک و برخی آیات با لفظ یکسان و معنای متفاوت در نوع ششم (واژه شناسی و وجوه و نظائر) قرار می گیرد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳/۹۰ - ۹۷؛ استادی، ۱۳۷۷: ۶-۱۹)

۲. برخی از ابواب فضائل القرآن، ابو عبید قاسم بن سلام (۲۲۴ ق) که اولین مجموعه علوم قرآن و بدون آن عنوان است را می توان در تقسیمات دوازده گانه گنجانند: ابواب فضیلت قرآن و یادگیری و یاد دادن آن، فضیلت قراءت و گوش دادن به آن، فضیلت علم قرآن و فضائل سوره ها و آیه ها در عنوان

پنجم (فضائل قرآن)؛ قاریان و صفات و اخلاق ایشان در عنوان دوم (قراءات)؛ تألیف و جمع قرآن، اختلاف مصاحف عثمانی، نقطه‌گذاری مصاحف و تقسیم آن به ده جزء و آغاز سوره‌ها و آیه‌ها در عنوان سوم (کتابت و تقسیمات قرآن)؛ اعراب قرآن در عنوان چهارم و نزول قرآن در مکه و مدینه و اولین و آخرین آیات نازل شده در عنوان اول جدول. (ابوعبید، ۱۴۱۲: کتاب یادشده)

۳. *عجائب علوم القرآن*، ابن انباری محمدبن قاسم (۳۲۸ ق) نخستین مجموعه علوم قرآن با این عنوان در چهار عنوان فضائل قرآن، نزول آن بر هفت حرف، کتابت مصاحف و تعداد سور و آیات و کلمات قرآن ترتیب یافته است که به ترتیب: تحت انواع پنجم، اول و سوم در تقسیم دوازده‌گانه است. (صالح، ۱۹۸۸: ۱۲۲؛ علی شواخ، ۱۴۰۳: ۲۱۹/۳؛ مهدوی راد، ۱۴۲۱: ۴۲-۴۱)

۴. ابن جوزی عبدالرحمن بن علی (۵۹۷ ق) در *فنون الأئمان فی عیون علوم القرآن* که ابواب علوم قرآن را اندکی گسترش داد و به دوازده باب رساند. ابواب آن را می‌توان در انواع دوازده‌گانه لحاظ کرد:

۱. فضائل قرآن در نوع پنجم؛ ۲. غیرمخلوق بودن قرآن، ۳. نزول قرآن به هفت حرف، ۹. سوره‌های مکی و مدنی در نوع اول، ۴. کتابت قرآن، ۵. تعداد سور آیات، کلمات، حروف و نقطه‌های قرآن، ۶. جزءها و بخش‌های قرآن، ۷. شماره آیات هر یک از سوره‌ها و ترتیب نزول آنها و ۸. سوره‌هایی که تعداد آیات آنها یکسان است در نوع سوم (کتابت و تقسیمات قرآن) و ۱۰. لغات قرآن در نوع ششم (واژه‌شناسی)؛ ۱۱. آداب وقف و ابتداء در نوع دوم (قراءات، وقف و ابتداء) و ۱۲. علم متشابه لفظی در نوع هفتم (ابن جوزی، ۱۴۰۸: کتاب یادشده)

۵. شش باب ابوشامه عبدالرحمن بن اسماعیل مقدسی (۶۶۵ ق) در *المرشد الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز*، در سه نوع از انواع دوازده‌گانه قرار می‌گیرد: ۱. کیفیت نزول و تلاوت قرآن و حافظان آن در زمان پیامبر (ص) در دو نوع اول و دوم، ۲. جمع قرآن توسط صحابه و توضیح اقدام سه خلیفه در نوع سوم (کتابت و مصاحف)؛ ۳. معنای فرموده پیامبر (ص) در انزال القرآن علی سبعة احرف، ۴. قراءات هفت‌گانه مشهور، ۵. تفاوت قرائت صحیح با شاذ ضعیف و ۶. رو آوردن و عمل به علوم سودمند قرآن و ترک تعمق در تلاوت قرآن در نوع دوم (ابوشامه، ۱۳۹۵: کتاب یادشده)

۶. علوم قرآن در *البرهان فی علوم القرآن* نخستین و مؤثرترین مجموعه و کتاب جامع آن علوم تألیف بدرالدین زرکشی محمد بن عبدالله (۷۹۴ ق) را نیز می‌توان در تقسیم دوازده‌گانه وارد ساخت: ۱. سبب نزول، ۲. مکی و مدنی، ۱۰. اولین و آخرین آیات نازل شده، ۱۱. کیفیت نزول در نوع اول؛ ۱۱. لغت‌ها و لهجه‌هایی که قرآن بر آنها نازل شد، ۲۲. قراءات، ۲۳. توجیه قراءات و بیان وجوه هر یک از قاریان، ۲۴. وقف و ابتداء، ۲۹. آداب تلاوت، ۳۰. آیا جایز است در نوشته‌ها و نامه‌ها و خطبه‌ها

قسمتی از آیات قرآن را آورد؟، ۳۹. وجوب تواتر قرآن در نوع دوم (قراءات)؛ ۲. مناسبات بین آیات، ۳. فواصل، ۷. اسرار فواتح و سرآغاز سوره‌ها، ۸. خواتم و پایان سوره‌ها، ۱۳. جمع قرآن و حافظان از صحابه، ۱۴. تقسیم قرآن، ۱۵. اسماء قرآن، ۲۵. رسم الخط در نوع سوم (کتابت و تقسیمات قرآن)؛ ۲۶. فضائل قرآن، ۲۷. خواص و ویژگی‌های قرآن و ۲۸. آیا در قرآن چیزی افضل از چیز دیگر است؟ در نوع پنجم (فضائل قرآن)؛ ۴. وجوه و نظائر، ۶. مبهمات، ۱۶. لغات غیرحجازی، ۱۷. لغات غیر عربی، ۱۸. غریب قرآن و ۴۷. ادوات و حروف در نوع ششم (واژه شناسی)؛ ۵. متشابه، ۳۵. موهم اختلاف، ۳۶. محکم و متشابه و ۳۷. آیات متشابه در صفات در نوع هفتم؛ ۳۴. ناسخ و منسوخ در نوع هشتم؛ ۳۸. اعجاز، در عنوان نهم (اعجاز)؛ ۲۱. بلاغت قرآن، ۳۱. امثال، ۳۳. جدل، ۴۲. وجوه خطاب‌های قرآنی، ۴۳. حقیقت و مجاز، ۴۴. کنایات و تعریض، ۴۵. انواع معنای کلام و ۴۶. اسلوب‌ها و جنبه‌های بلاغی قرآن در نوع دهم (علوم بلاغت) و ۳۲. احکام قرآن، ۴۰. حمایت و دفاع سنت از قرآن و ۴۱. تفسیر و تأویل در نوع دوازدهم (مقدمات و علوم مرتبط با تفسیر)، (زرکشی، ۱۴۱۵: کتاب فوق).

جلال‌الدین سبوطی عبدالرحمن بن ابوبکر (۹۱۱ق)، دانشمند با آوازه و پرتلاش دانش‌های قرآن، گذشته از تألیف آثار اختصاصی و تک نگاری‌های علوم قرآن، دو مجموعه معروف نیز تدوین کرد. یکی *التحبير في علم التنسير* در ۱۰۲ نوع و دیگری کتاب جامع، مهم، مشهور و مؤثر *الاتقان في علوم القرآن* در ۸۰ نوع. این انواع بسیار و گسترده را نیز می‌توان در جدول تقسیم دوازده‌گانه جای داد.

۷. یکصد و دو علم در کتاب *التحبير*، به این ترتیب در انواع دوازده‌گانه قرار می‌گیرد: ۱ و ۲. مکی و مدنی، ۳ و ۴. حضری و سفری، ۵ و ۶. نهاری و لیلی، ۷ و ۸. صیفی و شتائی، ۹ و ۱۰. فراشی و نومی، ۱۱. اسباب نزول، ۱۲. اولین آیاتی که نازل شد، ۱۳. آخرین آیاتی که نازل شد، ۱۴. آیاتی که زمان نزول آن معلوم است، ۱۵. آیاتی که در قرآن نازل شد و بر هیچ یک از دیگر پیامبران نازل نشده است، ۱۶. آیات و مطالبی که بر دیگر پیامبران نیز نازل شده است، ۱۷. آن چه مکررنازل شد، ۱۸. آیاتی که متفرق نازل گردید، ۱۹. آیاتی که با هم نازل گردید، ۲۰. کیفیت نزول و ۱۰۱ اسم کسانی که بخش‌هایی از قرآن در مورد آنها نازل شد، این ۲۱ نوع در عنوان اول (نزول قرآن)؛ ۲۱. متواتر، ۲۲. آحاد، ۲۳. شاذ، ۲۴. قراءات نبی اکرم (ص)، ۲۵ و ۲۶. راویان و حافظان، ۲۷. کیفیت تحمل (یادگیری قرائت قرآن)، ۲۸. عالی و نازل، ۲۹. مسلسل، ۳۰. ابتداء، ۳۱. إمالة، ۳۳. مد، ۳۴. تخفیف همزه، ۳۵. إخفاء، ۳۷. إقلاب، ۳۸. مخارج حروف، ۸۸ و ۸۹. آداب قاری و استاد قرائت و ۱۰۲. تاریخ (وفات قاریان و مفسران) در عنوان دوم (قراءات)، نه علم اول بیشتر مربوط به سند قراءات و نه علم بعدی، بیشتر در خصوص اداء کردن قراءات؛ ۹۴. کتابت قرآن، ۹۵. نامگذاری سوره‌ها و ۹۶. ترتیب آیه‌ها و

سوره‌ها در عنوان سوم؛ ۸۳ و ۸۴ و ۸۵. افضل، فاضل و مفضل قرآن، ۸۶. مفردات (ویژگی‌ها و اختصاصات قرآن)، در نوع پنجم (فضایل قرآن)؛ ۳۹. غریب، ۴۰. معرب، ۹۷ و ۹۸ و ۹۹. اسم‌ها، کنیه‌ها و لقب‌ها و ۱۰۰. مبهمات، در نوع ششم (واژه‌شناسی)؛ ۴۴ و ۴۵. محکم و متشابه، ۴۶. مشکل و ۶۹. اشباه (متشابه لفظی) در عنوان هفتم تقسیم دوازده‌گانه ۶۲ و ۶۳. ناسخ و منسوخ، ۶۴. آن چه یک نفر به آن عمل کرد و آن‌گاه نسخ شد و ۶۵. آنچه بر یک نفر واجب بود، در عنوان هشتم؛ انواع ۴۱. مجاز، ۴۲. مشترک، ۴۳. مترادف، ۴۷ و ۴۸. مجمل و مبین، ۴۹. استعاره، ۵۰. تشبیه، ۵۱ و ۵۲. کنایه و تعریض، ۵۳. عام باقی بر عموم خود، ۵۴. عام مخصوص، ۵۵. عامی که از آن اراده خاص شده است، ۵۶. آنچه که قرآن، سنت را خاص کرده است، ۵۷. آنچه که سنت، قرآن را خاص ساخته است، ۵۸. مؤول، ۵۹. مفهوم، ۶۰ و ۶۱. مطلق و مقید، ۶۶ و ۶۷ و ۶۸. ایجاز و إطناب و مساوات، ۷۰ و ۷۱. فصل و وصل، ۷۲. قصر، ۷۳. احتیاب، ۷۴. قول به موجب، ۷۵ و ۷۶ و ۷۷. مطابقه و مناسبه و مجانسه، ۷۸ و ۷۹. توریه و استخدام، ۸۰. لف و نشر، ۸۱. التفات، ۸۲. فواصل و غایات، ۸۷. أمثال، در عنوان و دسته دهم (علوم بلاغت قرآن) و انواع ۹۰. آداب مفسر، ۹۱. افرادی که تفسیر آنها پذیرفته می‌شود و افرادی که تفسیرشان مردود است، ۹۲. غرائب تفسیر، ۹۳. شناخت مفسران در عنوان دوازدهم. (التحبير؛ الإیتقان، ۱۹/۱ - ۲۳)

۸. هشتاد نوع کتاب الإیتقان را نیز می‌توان در جدول عناوین دوازه‌گانه قرار داد: شانزده نوع اول در نام‌هایی غالباً مشترک با التحبير (انواع ۱. شناخت مکی و مدنی، ۲. شناخت حضری و سفری، ۳. نهاری و لیلی، ۴. صیفی و شتائی، ۵. فراشی و نومی، ۶. ارضی و سمائی، ۷. نخستین آیات نازل شده، ۸. آخرین آیات نازل شده، ۹. اسباب نزول، ۱۰. آنچه بر زبان بعضی از صحابه نازل شد، ۱۱. آنچه مکرر نازل شد، ۱۲. آنچه حکم آن پس از نزول و آنچه نزول آن متأخر از حکمش است، ۱۳. شناخت آیاتی که متفرق نازل شد و آیاتی که با هم نازل گردید، ۱۴. آیاتی که به دنبال هم نازل شد و آیاتی که جداگانه نازل گردید، ۱۵. آنچه که بر پیامبران پیشین نیز نازل شده بود و آنچه که بر هیچ یک از دیگر انبیاء نازل نشده بود، ۱۶. کیفیت نزول و ۷۱. نام کسانی که قرآن در مورد آنها نازل شد) در عنوان اول: شانزده علم (قراءات انواع ۲۰-۳۵: ۲۰. حافظان و راویان، ۲۱. عالی و نازل، ۲۲. شناخت متواتر، ۲۳. مشهور، ۲۴. آحاد، ۲۵. شاذ، ۲۶. موضوع، ۲۷. مدرج، ۲۸. وقف و ابتداء، ۲۹. موصول در لفظ و موصول در معنی، ۳۰. إماله و فتح و بین آن دو، ۳۱. إدغام، إظهار، إخفاء و إقلاب، ۳۲. مد و قصر، ۳۳. تخفیف همزه، ۳۴. کیفیت یادگیری و تحمل آن و ۳۵. آداب تلاوت) در عنوان دوم؛ علوم ۱۷. شناخت اسم‌های قرآن و اسم‌های سوره‌های آن، ۱۸. جمع و ترتیب قرآن، ۱۹. تعداد سوره‌ها، آیه‌ها،

کلمه‌ها و حرف‌های آن، ۵۹. فواصل آیات ۶۰. فواتح السور، ۶۱. خواتم السور، ۶۲. تناسب آیات و سور و ۷۶. رسم الخط و آداب کتابت آن، در عنوان سوم (کتابت و تقسیمات قرآن)؛ ۷۲. فضائل قرآن، ۷۳. أفضل و فاضل قرآن، ۷۴. مفردات قرآن (ویژگی‌ها و مختصات) و ۷۵. خواص قرآن در عنوان پنجم؛ ۳۶. شناخت غریب قرآن، ۳۷. واژه‌های غیرحجازی قرآن، ۳۸. واژه‌های غیرعربی (مُعَرَّب)، ۳۹. شناخت وجوه و نظائر، ۴۰. شناخت معنای ادواتی که مفسر به آنها نیاز دارد، ۴۹. اسم‌ها و کنیه‌ها و لقب‌ها و ۷۰. میهمات، در عنوان ششم (واژه شناسی)؛ ۴۳. محکم و متشابه، ۴۸. مشکل و موهم اختلاف و تناقض و ۶۶. آیات مشتبهات (متشابه لفظی) در دسته هفتم؛ ۴۷. ناسخ و منسوخ در عنوان هشتم؛ و ۶۴. إعجاز قرآن، در عنوان نهم؛ هفده علم (انواع ۴۴. خاص و عام، ۴۶. مجمل و مبین، ۴۹. مطلق و مقید، ۵۰. منطوق و مفهوم، ۵۱. وجوه مخاطبات، ۵۲. حقیقت و مجاز، ۵۳. تشبیه و استعاره، ۵۴. کنایات و تعریض، ۵۵. حصر و اختصاص، ۵۶. ایجاز و إطناب، ۵۷. خبر و إنشاء، ۵۸. بدائع قرآن، ۶۵. علوم استنباط شده از قرآن، ۶۶. مثل‌ها، ۶۷. قسم‌ها و ۶۸. جدل) در عنوان دهم (علوم بلاغت قرآن) و انواع ۷۷. شناخت تأویل و تفسیر و بیان شرف و نیاز به آن، ۷۸. شروط و آداب مفسر، ۷۹. غرائب تفسیر و ۸۰. طبقات مفسران، در دسته دوازدهم. (رک الإیتقان، ۲۷/۱-۳۱)

در عصر کنونی، مجموعه‌های علوم قرآن، روندی فزاینده به خود گرفته و شمار آنها بر همه آثار سده‌های گذشته، فزونی یافته و مجموعه‌های تاریخ قرآن شکل گرفته است. با این وجود، علوم و فصول و انواع مباحث مطرح شده در آنها، محدود گشته است و به راحتی می‌توان، علوم یاد شده در آنها را در جدول تقسیم دوازده‌گانه گنجانند، به عنوان نمونه، این تقسیم در چهار مجموعه انجام می‌شود:

۹. البیان فی تفسیر القرآن، سید ابو القاسم موسوی خوئی. هر چند این کتاب، مقدمه تفسیر ناتمام مولف است که تنها در انتهای آن تفسیر سوره "حمد" را در خود جای می‌دهد اما مباحث ژرف و علوم قرآن که بخش عمده کتاب را به خود اختصاص داده، این اثر را به عنوان یکی از مجموعه‌های علوم قرآن جلوه گر می‌سازد.

علوم قرآن/البیان را نیز می‌توان بدین ترتیب در تقسیم فوق قرار داد: مباحث حدود و قدم قرآن در عنوان اول؛ قرائت و آداب تلاوت قرآن، قاریان هفت‌گانه، قراءات سبعة، دلایل عدم تواتر قراءات سبعة و حجیت آنها، قرآن به چند حرف نازل گردید در عنوان دوم؛ نسخ، نسخ در لغت و اصطلاح، نسخ در تورات، نسخ در اسلام و قرآن، بررسی آیات ناسخ و منسوخ، بدا در جهان آفرینش در عنوان هشتم؛

اعجاز قرآن، پندار هایی در اعجاز، معارضه با قرآن، در پیشگاه عظمت قرآن در عنوان نهم؛ تحریف قرآن در عنوان یازدهم و قواعد کلی تفسیر قرآن در عنوان دوازدهم. (خوئی، ۱۳۹۴: کتاب یادشده)

۱۰. *التمهید فی علوم القرآن*، محمد هادی معرفت. مجموعه‌ای در شش جلد. در جلد اول، مباحث وحی و قرآن، نزول و اسباب نزول که در عنوان نخست جدول و در ادامه تألیف قرآن؛ توحید مصاحف، مخالفت در رسم الخط، اختلاف مصاحف و سیر نگارش‌های قرآن و چاپ آن در عنوان سوم جدول؛ جلد دوم در دو مبحث قراءات و نسخ که بحث اول در عنوان دوم و بحث دوم در عنوان هشتم جدول؛ جلد سوم، محکم و متشابه در عنوان هفتم؛ جلدهای چهارم، پنجم و ششم، مباحث وابسته به اعجاز و جوه اعجاز که در دسته نهم جدول قرار می‌گیرد. (رک: *التمهید*، ج ۱-۶)

۱۱. *مباحث فی علوم القرآن*، صبحی صالح. کتاب در چهار باب و چند فصل است. فصل دوم: پدیده وحی، فصل سوم: نزول متفرق قرآن و اسرار آن از باب اول و فصل دوم: اسباب نزول، سوم: مکی و مدنی از باب سوم در عنوان اول تقسیمات ده‌گانه؛ فصل دوم: احرف سبعة از باب دوم و فصل پنجم: قراءات و قاریان از باب سوم در تقسیم دوم؛ فصل اول: أسامی و موارد اشتقاق قرآن از باب اول، فصول اول: جمع و کتابت، دوم: مصاحف عثمانی از باب دوم، دو فصل چهارم: فواتح السور و هفتم: علم رسم و کتابت قرآن از باب سوم در عنوان سوم جدول؛ فصل هشتم: محکم و متشابه از باب سوم در عنوان هفتم؛ فصل ششم: ناسخ و منسوخ از همان باب در عنوان هشتم؛ دو فصل سوم: اعجاز قرآن و چهارم: إعجاز در نغمه‌های قرآن از باب چهارم در عنوان نهم و فصل اول: نگرشی تاریخی بر علوم قرآن از باب سوم، دو فصل اول: پیدایش و پیشرفت تفسیر و دوم: این که قرآن خودش را تفسیر می‌کند، از باب چهارم در عنوان آخر جدول قرار می‌گیرد. (رک: کتاب یادشده)

۱۲. *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، محمد عبدالعظیم زرقانی (۱۳۶۷ ق). این کتاب در دو جلد و هفده مبحث است. مباحث ۳. نزول قرآن، ۴. اولین و آخرین آیات نازل شده، ۵. اسباب نزول، ۶. نزول قرآن به هفت حرف تحت عنوان اول جدول؛ ۱۱. قراءات و قراء در عنوان دوم؛ ۸. جمع قرآن، ۹. ترتیب آیات و سور، ۱۰. کتابت و رسم الخط قرآن و مصاحف، در عنوان سوم تقسیم؛ ۱۵. محکم و متشابه در دسته هفتم؛ ۱۴. نسخ در دسته هشتم؛ ۱۷. إعجاز در دسته نهم؛ ۱. معنای علوم قرآن، ۲. تاریخ علوم قرآن، تفسیر و مفسران، ۱۳. ترجمه قرآن و ۱۶. اسلوب قرآن در عنوان پایانی تقسیم دوازده‌گانه. (مقدمات تفسیر، ترجمه و نوادر، رک: کتاب یادشده)

حال که گنجاندن مجموعه‌های چندجلدی و چندنوعی علوم قرآن در جدول تقسیم دوازده‌گانه ممکن گردید، قراردادن تک‌نگاشته‌ها و تألیفات اختصاصی، نیز سهل و ممکن است.

کتابنامه

قرآن کریم.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۴۰۸). فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن. به کوشش حسن ضیاءالدین عتر. بیروت: دارالبشائر الإسلامية.

ابوشامه، عبدالرحمن بن اسماعیل بن ابراهیم مقدسی. (۱۳۹۵). المرشد الوجیز إلى علوم تتعلق بالکتاب العزیز. به کوشش طیار آلتی قولاج. بیروت: دار صادر.

ابوعبید، قاسم بن سلام. (۱۴۱۲). فضائل القرآن. به کوشش وهبی سلیمان غاوجی. لبنان: دار الکتب العلمیة.

استادی، رضا. (۱۳۷۷). آشنایی با تفاسیر قرآن مجید و مفسران. قم: بی نا.

اقبال، ابراهیم. (۱۳۸۵). فرهنگ نامه علوم قرآن. تهران: امیر کبیر. (چاپ و نشر بین الملل)

بحرانی، سید هاشم. (بی تا). البرهان فی تفسیر القرآن. بی جا: بی نا.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۱). صحیح. بیروت: دار الفکر.

حجتی، سید محمد باقر و اقبال ابراهیم. (۱۳۸۶). «مقاله پیشگامان نگارش در علوم قرآن». پژوهش نامه قرآن و حدیث. شماره ۲.

خوئی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۳۹۴). البیان فی تفسیر القرآن. قم: المطبعة العلمیة.

زرقانی، محمد عبدالعظیم. (۱۴۰۸). مناهل العرفان فی علوم القرآن. دو جلد. بیروت: دار الفکر.

زرکشی، محمد بن (بهادر بن) عبدالله بدرالدین. (۱۴۱۵). البرهان فی علوم القرآن. به کوشش یوسف عبدالرحمن مرعشلی و دیگران. چاپ دوم. بیروت: دارالمعرفه.

سیوطی، جلالالدین عبدالرحمن بن ابی بکر بن محمد. (بی تا). الإیتقان فی علوم القرآن. به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم. منشورات رضی و زاهدی. هیئة المصریة العامة للکتاب.

_____ التحبیر فی علم التفسیر. (۱۴۰۶). به کوشش فتحی عبدالقادر فرید. ریاض: دار

المنار.

صالح، صبحی. (۱۹۸۸). مباحث فی علوم القرآن. چاپ هفدهم. بیروت: دارالعلم للملایین.

طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). مجمع البیان لعلوم القرآن. بی جا: بی نا.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۵). جامع البیان عن تأویل آی القرآن. بیروت: دار الفکر.

- علی شواخ اسحاق. (۱۴۰۳). معجم مصنفات القرآن کریم. ریاض: دارالرفاعی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۳). الکافی. بیروت: دار الأضواء.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. چاپ دوم. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- قطان، مناع. (۱۴۰۳). مباحث فی علوم القرآن. چاپ دوازدهم. بیروت: الرسالة.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۴). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
- مهدوی راد، محمدعلی. (۱۴۲۱). سیر نگارش های علوم قرآنی. تهران: دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی